

Nübar CƏFƏROVA

E-mail: nubarcfrova5@gmail.com

https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.1.45

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA NƏZM VƏ NƏSR MƏSƏLƏLƏRİNİN QOYULUŞU

Açar sözlər: epos, Dədə Qorqud, nəsr-nəzm, janr, qəhrəmanlıq

Summary

Nubar Jafarova

Setting the issues of verse and prose in the epic “Kitabi-Dada Gorgud”

There is no doubt that Azerbaijani literature has an ancient history. This antiquity is also reflected in the creation of the epic. In addition to being one of the largest genres, the saga is divided into two parts: epics of love and heroism. The core and special feature of our heroic epics is the epic of Qada Gorgud. Epic-epic creativity is rich in countless themes that are widely studied. The heroic chronicle of the Turks, “Dade Gorgud”, is rich in the beauty of verse-prose, language, form-content, and attracts attention with its actual issues. This epic, which occupies one of the most important places in the Azerbaijani epic literature, has a wide scope and content in terms of history, themes, and prose-prose issues.

Key words: epos, Dede Gorgud, prose-verse, genre, heroism

Резюме

Нубар Джафарова

Постановка вопросов стиха и прозы в эпосе «Китаби-Дада Горгуд»

Нет сомнения, что азербайджанская литература имеет древнюю историю. Эта древность нашла свое отражение и в создании эпоса. Помимо того, что сага является одним из крупнейших жанров, она делится на две части: эпопеи о любви и героизме. Стержнем и особенностью нашего героического эпоса является эпос Када Горгуд. Эпико-эпическое творчество богато бесчисленными темами, которые широко изучаются. Героическая летопись тюрков «Даде Горгуд» богата красотой стиха-прозы, языка, формы-содержания и привлекает внимание своей актуальной проблематикой. Этот эпос, занимающий одно из важнейших мест в азербайджанской эпической литературе, имеет широкий объем и содержание с точки зрения истории, тематики и прозаически-прозаических вопросов.

Ключевые слова: эпос, Деде Горгуд, проза, жанр, героизм

Tarixin süzgəcindən süzülüb gələn, min illiklərlə yaşı olan söz sənətimizin, ədəbiyyatımızın ölməz abidəsi “Dədə Qorqud” dastanı nəzm və nəsr cəhətdən maraqlı doğurucu faktlarla zəngindir. Bildiyimiz kimi dastan nəzm və nəsr növbələşməsindən ibarət irihəcmli bir əsərdir. Burada nəzm və nəsr strukturunda maraqlı cəhətlər vardır ki, onları aşağıdakı kimi şərh etmək olar.

Qeyd edək ki, bu, çox aktual məsələdir və tədqiqatçılar onun barəsində prof. Tofiq Hacıyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Kamal Abdulla, Cəlal Abdullayev, El-məddin Əlibəyzadə, Kamil Hüseynoğlu, Tərlan Quliyev, M.Əliyev kimi alimlər qiymətli fikirlər söyləmişlər. Onlara diqqət edək.

Cəlal Abdullayev diqqəti ilk növbədə alimlərin “Kitabi-Dədə Qorqud”un şeirlərinə fərqli prizmadan yanaşdığı göstərmişdir: “Onlar dastandakı poetik parçaları “sərbəst vəzn”, bəziləri “qafiyəsiz şeir”, “söyləmə şeir”, “pərakəndə şeir”, hətta “tiráda”, “alliterasiya” üzərində qurulmuş şeir adlandırmışlar (1, s. 93). Amma C.Abdullayev bir mütəxəssis kimi belə hesab etmişdir ki, “Dədə Qorqud şeirlərini necə var, eləcə də qəbul etmək lazımdır; çünki onlar öz ilkin qafiyəsində, bakir, toxunulmaz formasında daha gözəl, daha təbii görünür. İndi biz dastanın şeirlərinə bu günün tələbləri baxımından yanaşsaq və onları müasir meyarlarla dəyərləndirək, əlbəttə, səhv edərək, çünki hər şeyə konkret tarixi şərait daxilində qiymət vermək gərəkdir” (1, s. 97).

Amma bütün bunlarla bərabər C.Abdullayevin bir fikri xüsusilə əlamətdardır. O, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeirlərlə müasir şeirlər arasında heyrətamiz vəzn oxşarlığını müşahidə etmişdir. Alim yazır: “Biz heç bir çətinlik çəkmədən “Dədə Qorqud” şeirindəki misraları çağdaş şeirimizin sərbəst nümunələri ilə müqayisələndirsək, onlarla paralellər aparsaq, onların biri-biri ilə məna və məzmun, həm də forma baxımından yaxından səsləşməni, hətta varislik ruhunu, inkişaf dinamikasını aydın sezə bilərik. Bunun ən canlı timsalını S.Rüstəmdə, R.Rzadə, S.Vurğunda, F.Qocada, O.Sarıvəllidə, F.Sadıqda, Ə.Kərimdə və neçə-neçə başqalarının sənət nümunəsində konkret misallarla sübuta yetirə bilərik” (1, s. 98).

Bəs bunun səbəbi nədir? “Dədə Qorqud” şeirləri nəyə görə özünü müasir şeirdə göstərə bilər? Alimlərin tədqiqatlarından aydın olur ki, bunun səbəbi “Dədə Qorqud” şeirinin məzmun, vəzn-qafiyyə cəhətdən şeir tarixinin ilkin qaynağını təşkil etməsidir.

Eposun şeir hissəsinin qədim şeirimizin poetik əlamətlərini əks etdirdiyini göstərən Tərhan Quliyev qeyd edir ki, “həqiqətən də, “Dədə Qorqud” şeirləri bütün əlamətlərlə qədim şeirdir. Bu qədimliyi sübut edən digər xüsusiyyətlər arasında şeirlərin vəzn və qafiyyə xüsusiyyətlərinin özünəməxsus mövqeyi vardır. Tədqiqatçılar bu şeirlərin qədimliyindən danışarkən diqqəti ilk növbədə bu şeirlərin vəzninə yönəlmiş, vəzn baxımından “Divanı lüğət-it türk” əsərində olan şeirlərlə müqayisə edərək “Dədə Qorqud” şeirlərinin daha qədim olduğunu sübuta yetirməyə çalışmışlar” (15, s. 199).

Yaxud “Dədə Qorqud” Azərbaycan şeirinin, o cümlədən şeir vəzninin əsas qaynaqlarından hesab edən Kamil Hüseynoğlu görə, “Azərbaycan şeirinin qaynaqlarının tədqiqi baxımından müasir Anadolu türklərinin, azərbaycanlıların, türkmənlərin və qaqauzların qədim əcdadları olan oğuzların yaratdıqları folklor ədəbiyyatı bizim üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu ədəbiyyata daxil olan yazılı abidələr içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Mahmud Kaşqarının “Divanı lüğət-it türk” əsəri və orta əsrlərdə yazılmış “Oğuznamə” kitabları xüsusi qeyd edilməlidir (12, s. 20).

Lakin tədqiqatçılar “Dədə Qorqud” şeiri ilə müasir sərbəst şeir arasında güclü oxşarlıqların olmasına baxmayaraq, onları eyniləşdirməyin doğru olmadığını da söyləyirlər. Azərbaycan poeziyasına Avropa ədəbiyyatından keçmiş sərbəst vəzni eyniləşdirmək düzgün elmi yanaşma deyildir.

Qara Namazov bu barədə yazır ki, eposdakı “söyləmələr boyları iki cəhətdən

tamamlayır. Birinci növbədə bu söyləmələr hadisələrin inkişafına xidmət edir, onu məzmunca tamamlayır. Bunsuz dastan zəngin bədii mündəricəyə malik olmazdı. Digər tərəfdən dastandakı söyləmələr qəhrəmanların daxili mənəvi aləmini açır”, (ancaq bununla bərabər – N.C.) “Dədə Qorqud” şeirlərini müasir şeirlə eyniləşdirmək olmaz: “Ozan söyləmələrinin qafiyə quruluşu da bugünkü şeirimizin qafiyə sistemindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Burada da bəsitlik və pərakəndəlik diqqəti cəlb edir. Başlıcası da odur ki, söyləmələrin qafiyə quruluşunda vahid bir ölçüyə riayət olunmamışdır. Ən çox cüt qafiyələr, üçlük və dördlükler üstünlük təşkil edir. Bu ölçü özü də rədif qafiyələr üzərində qurulmuşdur” (16, s. 22-23).

Sözü gedən məsələ ilə bağlı Kamil Vəli Nərimanoğluyla görə, “biz müasir şeirin mütləq sistemi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”u açmaq istəyiriksə, bu yol bizi həmişə çıxmaza aparar. Bu mənada müxtəlif tədqiqatçıların “Kitabi-Dədə Qorqud” şeirini mənsur şeir, səcli nəsr sərbəst şeir, ritmik nəsr adlandırması ilə razılaşmaq olar. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları qədim Oğuz şeiridir. Elə şeir ki, Oğuz dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində mənsur şeir, səcli nəsr, ritmik nəsr, sərbəst şeir, ağ şeir məhz o qaynaqdan qopmuşdur” (17, s. 314).

Qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” təhkiyəsinin başdan ayağa şeir olduğunu söyləyənlər də vardır. Bu alimlər belə hesab edirlər ki, eposun nəsr dediyimiz hissəsi də elə ilkin şeir nümunələridir. Yəni buradakı nəsr sırf nəsr olmayıb, qafiyəli, alliterasiyalı şeir, daha doğrusu mənsur şeirdir.

Həmin alimlərdən biri olan Elməddin Əlibəyzadə dastanın nəsr hissəsindəki ümumi ahəngə, musiqililiyi yaradan müxtəlif vasitələrə toxunaraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, dastanın nəsr hissəsi də elə mənsur şeirdir (5, s. 258-268).

Həmin alimlərdən biri də Tofiq Hacıyev olmuşdur. Alimə görə, “Dədə Qorqud kitabı”nın şeir texnologiyası lazımınca öyrənilməyib. “Kitab”ı müxtəlif dövrlərdə tərtib və nəşr edənlər onun mətnində müxtəlif miqdarda şeir nümunələri vermişlər. Ucdantutma şeir olan dastanın içində ara-sıra şeir görən bu şəxslərdən hərəsi bir-iki nümunə artıq verməklə əsərin boynuna, bir növ, minnət qoymuşlar” (9, s. 14). “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində ümumiyyətlə, nəsr yoxdur, ucdantutma şeirdir və burada şeir heç nə ilə, daha dürüst olmayan bir şeylə növbələşə bilməz. Sadəcə, “Kitab”da şeirin iki şəkildə təzahürü var: epik-təsviri şeir, intensiv şeir. Hadisələrin, əhvalatların verilməsi epik-təsviri şeirlə gedir. Psixoloji gərginlik, fəal lirizm məqamlarında ritm nizama düşür, daha sürəkli olur” (7, s. 29). “Dədə Qorqud” şeiri öz paralelizm, heca sayı, alliterasiya, qafiyə, söz sırası, təzad, poetik sintaksis xüsusiyyətləri baxımından qədim Orxon-Yenisey kitabələri ilə səsleşir” (8, s. 37-46). “Dilşünas alim bu barədə son tədqiqatlarından birində yazır ki, “Dədə Qorqud kitabı” mətninin mənzum, ya mənsur olmasını hələ də mübahisə müstəvisinə çıxaranlar var. Bizim şəxsi qənaətimizə görə, “Kitab” şeir şəklində yazılmışdır. Türk folklor şeirilə və orta əsrlər türk şeir nümunələri ilə dəfələrlə apardığımız müqayisələr nəticəsində bu qənaətə gəlmişik” (10, s. 3).

Göründüyü kimi, “Dədə Qorqud” dastanının nəzm və nəsr quruluşu haqqında kifayət qədər müxtəlif fikirlər vardır. Bəs bu fikirlərdən hansı ümumi qənaətlər

hasil etmək olar. Bu suala cavab axtaran Yeganə İsmayılova bizim burada verdiyimiz bütün fikirləri geniş şəkildə təhlil etmiş və ciddi elmi qənaətlərə gəlmişdir. Həmin qənaətlər nəzəri ümmiləşdirməsi və fikir dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Yeganə İsmayılovayanın qəti qənaətinə görə, müasir Azərbaycan şeiri öz poetik strukturu etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud” şeirinin poetikası ilə bağlıdır. Bu bağlılıq iki üsulla gerçəkləşmişdir:

1. Şairləri “Dədə Qorqud” eposunun şeir strukturu – heca vəznı ilə sərbəst vəznin qovuşması vəcdə gətirmişdir. Bu yolla eposun şeir “texnikası”, onun ayrı-ayrı ünsürləri, bədii nitq-deyim fiqurları, məcazi işarələr və s. müasir şeirə gəlmişdir.

2. Müasir Azərbaycan şeiri öz poetik ruhu – bədii yaddaşı etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud” şeirinə bağlıdır. “Dədə Qorqud” şeiri müasir Azərbaycan şeirinin dünəni – tarixidir. Onlar vahid poetik düşüncənin ayrı-ayrı mərhələləridir. Bu cəhətdən müasir şeirin bütün poetik texnologiyası öz kökləri etibarilə “Dədə Qorqud” şeirinə bağlanır” (13, s. 157-158).

Bütün bu deyilən fikirlər fonunda qeyd etmək istəyirik ki, dastanın nəzm və nəsr hissələrdən ibarət olması onun lirik-epik poema hesab olunmasında əsas rolunu oynayır. Lirik növdə olan şeir hissələri ilə epik növdə verilmiş hissələr bir-birilə vəhdət təşkil edir. Nəzm parçalarında nəzmin bütün xüsusiyyətlərinə əməl olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, dastanın Drezden (1 müqəddimə 12 boy) və Vatikan (1 müqəddimə 6 boy) nüsxələri mövcuddur. Drezden nüsxəsinin müqəddiməsində verilmiş şeir parçasında bitkin ibarələrdən istifadə edilmişdir. Nəzm parçasında türklərə məxsus öyüd, nəsihət öz əksini tapmışdır. Müqəddimənin nəzm hissəsində “Qarı düşməni dost olmaz”, “Köhnə pambıq bez olmaz” kimi atalar sözlərindən istifadə olunmuşdur. Dastanın birinci boyunda - “Dirse xanın oğlu Buğac xan boyu”nda Dədə Qorqud tərəfindən deyilən nəzm parçasında inversiya, təkrir (anafora, epifora) işlənmişdir. Dastanın sonrakı – “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngin nəzm parçalarında ellipsisdən də istifadə edilmişdir ki, bu da nəzm hissələrinin ahəngdarlığına təsir edərək, nəsr hissələrinin gözəlliyini, axıcılığını artırır. İkinci boydan sonrakı digər dörd boyda verilmiş nəzm parçalarındakı ibarə və konstruksiyalar da poetik məzmun kəsb edən sözlərdən, ellipsisdən, inversiyadan, təkrirdən, mübaliğədən, epitetdən istifadə olunmuşdur ki, biz dastanın bütün nəzm parçalarında rast gəlirik. “Aydan arı, gündən duru” qeyri-normativ cümlə konstruksiyasında dastanın tarixi sözlərin qədimliyindən bəlli olur.

Dastanın bütün boylarında verilmiş şeir parçalarının böyük əksəriyyəti xitabla başlayır. Məsələn, “Ay ana”, “Ay kafir”, “Oğul” və s.

Xitab nəzmin ahəngdarlığın artıraraq poetik cəhətdən nəzmi gücləndirmişdir.

Həmçinin dastanın şeir parçalarında qafiyələnmə müxtəlif çalarlıqda özünü göstərir. Şeirlərdə qafiyənin müxtəlif növləri ilə yanaşı, pauzal qafiyədən də geniş istifadə edilmişdir. Beləliklə fikrin tamamlanması ilə yeni qafiyənin başlanğıcı qoyulmuşdur.

Eposun istər nəzm, istərsə də nəsr hissələrində təkrir, təşbeh, mübaliğədən məharətlə istifadə olunmuşdur. Lakin dastanın mətni ilə tanış olduqca epitetlərin

və bədii təzadların da geniş istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Nəzm hissələrlə nəsr hissələrin vəhdət təşkil etdiyini qeyd etmişdik. Bu vəhdət hər iki hissənin (nəzm və nəsr) üzvi şəkildə bağlılığından formalaşmışdır.

Nəzm parçalarında elə sözlər işlənmişdir ki zahirən antonim sözlərə oxşasalar da, sinonim sözlər rolunda çıxış edir (qoca-qarı).

Nəsr hissələrinin şərhində isə qeyd etmək olar ki, nəzm parçalarında müşahidə etdiyimiz məcazlar, bitkin konstruksiyalar, ideomlar, öz əksini tapmışdır. Həmçinin həm nəzm həm də nəsr hissələrin də axıcılıq, ahəngdarlıq qorunmuşdur. Ümumilikdə dastanın mətninin leksikasını üç yerə bölmək olar:

1. Nomenklatur sözlər
2. Terminoloji sözlər
3. Ümumişlək sözlər

Dastanın dilində üstünlüyü ümumişlək sözlər təşkil edir. Həm nəzm, həm də nəsr hissələrində bunun şahidi oluruq (14, s. 260-261):

İndi hanı dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənimdir deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlətdi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya!
Əcəl gəldikdə təmiz imandan ayırməsən, -
Allah səni namərdə möhtac etməsən!
Allah verən ümidin üzülməsən!
Ağ alnın önündə beş kəlmə dua etdik, qəbul olsun!
“Amin!” deyənlərin üzünü görəsən!
Yığışdırsın, saxlasın Allah günahınızı,
adı gözəl Məhəmməd Mustafaya bağışlasın, xanım, hey!!!

Bu nəzm parçasında bütöv konstruksiyalardan – “Dünya mənimdir deyənlər?”, “Əcəl aldı” və s., ideomlardan – “fani dünya”, “adı gözəl” və s. işlənmişdir.

Və ya

Bəri gəlgil, başum baxtı, evim taxtı,
Evdən çıqub yürüyəndə səlvi boylum,
Topuğunda sarmaşanda qara saçlum,
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlım

İstifadə olunan konstruksiya – “Bəri gəlgil”;

İdeom – “səlvi boy”, al yanaq;

Arxaik söz – güz(payız);

Əmr ədatı – gil;

Alınma sözlər – baxt, taxt, səlvi;

Diferensiallaşmış söz – çıqub, bəri, başum və s. (14, s. 112-113)

Dastanın leksikasına daxil olan sözlərdən bəzilərinin mənası daralmış və ya genişlənməmişdir. Məsələn, “səpmək” sözü “saçmaq” formasında işlənmişdir.

İşin yeniliyi və nəticəsi: Dastanlarımızda nəzm-nəsr məsələsi aktual məsələlərdəndir. “Dədə Qorqud” dastanı həcm etibarı ilə böyük dastanlarımızdandır. Nəzm-nəsr məsələsindəki incəlikləri bütün təfəsilatı ilə qeyd etmək mümkün deyildir. Bu cəhətdən, dastanın geniş monoqrafik planda tədqiqinə ehtiyac vardır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dastanın nəzm və nəsr hissələri haqqında məlumat verilmiş və həmin xüsusiyyətlər sözlər, bəndlər üzərində göstərilmişdir. Bu isə həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan istifadə perspektivlərinə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C. “Dədə Qorqud”dakı şeirlər barədə... / “Kitabi-Dədə Qorqud” - 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. Bakı: AAMM, 1999, s. 92-102
2. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / Tərtib edəni T.Hacıyev. Bakı: Elm, 2012, 495 s.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi 5 cildə, I c. /Tərtib edəni N. Xudiyev. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 688 s.
4. Ədəbiyyatşünaslıq / Tərtib edəni Vüqar Əhməd. Bakı: Müəllim, 2007, 167 s.
5. Əlibəyzadə E. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, 332 s.
6. Hacıyev. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 213 s
7. Hacıyev T. Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XV kitab. Bakı: Səda, 2004, s. 3-54
8. Hacıyev T. Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri // “Dədə Qorqud” jur., 2004, № 1, s. 29-47
9. Hacıyev T. “Dədə Qorqud dünənimizin keçmişidir”//“Dədə Qorqud” jur.,2004,№ 2,s.12-16
10. Hacıyev T. Bir daha “Dədə Qorqud kitabı”nın şeiri haqqında // “Dədə Qorqud” jur., 2005, № 1, s. 3-16
11. https://www.academia.edu/102987772/Dede_Qorqud
12. Hüseynoğlu K. Azərbaycan xalq şeirinin qaynaqları və inkişaf yolları / Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 2006, s. 19-60
13. İsmayılova Y.N. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı/Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-2014, 318 s.
14. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər/Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, 375 s.
15. Quliyev T. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və qədim türk şeirində vəzn və qafiyə / Dədə Qorqud - 1300. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 198-208
16. Namazov Q. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1984, 192 s.
17. Nərimanoğlu K.V. Şeir və nəsr / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 310-315

